

تجلیات زبان و فرهنگ ایران و هندوپاکستان

(۵)

سیدحیدر شهریار نقوی
سرپرست بخش پاکستان‌شناسی و زبان اردو
«دانشگاه اصفهان»

نخستین کتاب لغت فارسی که در شبه قاره نوشته شده است. این فرهنگ مهم بیشتر لغات شاهنامه فردوسی را داراست. هنوز انتشار نیافته است.

برخی از کتب لغت فارسی

۱ - فرهنگ قواسی مؤلفه مولانا محمد فخرالدین مبارکشاه غزنوی معروف به کمانگر یا قواس شاعر دربار دهلی در زمان علاءالدین محمد شاه خلجی (۶۹۵ - ۷۱۵ هـ).

۲ - مؤیدالفضلا اثر مولانا محمد ابن شیخ لاد دهلوی مؤلفه سال ۹۲۵ هـ بار دوم در دو جلد بسال ۱۳۰۲ هـ بوسیله مطبعه نولکشور کانپور چاپ شده است.

۳ - مدارالافاضل مؤلفه الله داد فیضی در زمان اکبر شاه بسال ۱۰۰۱ هـ تألیف شده. مدارالافاضل بسال ۱۹۷۰ م در چهار جلد به کوشش دکتر محمد باقر در لاهور بچاپ رسیده است.

۴ - فرهنگ جهانگیری تألیف جمال‌الدین حسین انجو که بسال ۱۰۱۷ هـ صورت گرفت یکی از کاملترین فرهنگهای فارسی بشمار می‌رود.

در دائرةالمعارف اسلام (انگلیسی) جلد ۲ صفحه ۶۷ چهار فرهنگ بعنوان بزرگترین فرهنگهای فارسی معرفی شده است که عبارتند از جهانگیری، رشیدی، شعوری و ناصری (انجمن آرای ناصری از هدایت) یکبار در سال ۱۲۹۳ هـ توسط مطبعه ثمرهندلکهنو در دو جلد چاپ شده است.

۵ - برهان قاطع از محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان که بسال ۱۰۶۲ هـ در زمان سلطنت سلطان عبدالله قطب شاه پادشاه گولکنده آنرا تألیف نمود. معروفترین لغتنامه فارسی است و در دفعات مختلف در هندوستان بچاپ رسیده است. در تهران هم بکوشش دکتر محمد معین در سالهای ۳۴ - ۱۳۳۰ در چهار مجلد و توسط کتابفروشی امیرکبیر تهران نیز در سال ۱۳۳۷ انتشار یافته است.

۶ - فرهنگ رشیدی اثر مولانا محمد عبدالرشید تتوی است که از فضلالی عصر شاه جهان بود.

منتخب اللغات شاهجهانی (عربی) نیز از اوست. بسال ۱۲۹۲ هـ در کلکته و بسال ۱۳۳۸ در تهران در ۲ جلد طبع گردیده است.

۷ - کشف اللغات تألیف عبدالرحیم بن احمد سوریهاری و مؤلفه در اوائل قرن دهم هجری میباشد کتاب بزرگیست و شامل لغات و اصطلاحات صوفیه میباشد. بسال ۱۲۹۳ هـ در دو جلد توسط مطبعه ثمر هند لکهنو بچاپ رسیده است.

۸ - سراج اللغات از سراج‌الدین علیخان آرزو مؤلفه سال ۱۱۴۷ هـ از حیث تحقیق در کلمات و انتقاد بر فرهنگ برهان قاطع کتاب پرارزشی محسوب میشود و بهمین علت در تمام لغت‌نامه‌هاییکه در هندوپاکستان نگارش یافته اهمیت ویژه‌ای را داراست. هنوز طبع نگردیده است.

- ۹ - چراغ هدایت از سراج‌الدین علیخان آرزو که تذکره مجمع‌النفایس هم از اوست . شامل لغات مرکبه و اصطلاحات است و دوبار توسط مطبعه نولکشور کانپور و بار سوم توسط کانون معرفت تهران در سال ۱۳۳۸ شمسی چاپ شده است .
- ۱۰ - بهار عجم از لاله تیک چندبهار مؤلفه سال ۱۱۶۲ هـ بسال ۱۳۳۴ هـ بوسیله مطبعه نولکشور لکهنو در ۹۹۲ صفحه چاپ شده است . بهار عجم محتوی اصطلاحات و ضرب‌المثلهاست و در زمینه خود کتابی بسیار ارزنده محسوب می‌شود .
- ۱۱ - مصطلحات الشعرا اثر مل وارسته سیالکوتی . از نظر اصطلاحات فارسی فرهنگ بسیار باارزشی بشمار میرود و بسال ۱۳۱۶ هـ در لکهنو چاپ شده است .
- ۱۲ - مجموعه مرادفات تألیف منشی محمد پادشاه متخلص به‌شاد که فرهنگ معروف آندراج هم از اوست بسال ۱۳۳۶ شمسی توسط کتابفروشی خیام تهران انتشار یافته است .
- ۱۳ - هفت قلزم تألیف غازی‌الدین حیدر پادشاه اود (شمال هند) درسه جلد در سال ۱۲۳۷ هـ در لکهنو چاپ شد و بار دیگر مجموعه کامل آن بسال ۱۳۰۸ هـ در ۷ جلد در همان شهر منتشر گردید .
- ۱۴ - آندراج تألیف منشی محمد پادشاه متخلص به‌شاد مؤلفه سال ۱۳۰۶ هـ یکی از مهمترین کتابهای لغات فارسی بشمار میرود . در سال ۱۳۳۸ خورشیدی توسط کتابفروشی خیام تهران در ۷ جلد بچاپ رسیده است .
- ۱۵ - شمس‌اللغات یکی از فرهنگهای معروف و مهم فارسی است که در هندوستان تألیف شده و چندین بار به‌طبع رسیده است . مؤلف آن اسم خویش‌را بیان نکرده ولی مستر جوزف بریتو چیز را موجب تألیف آن معرفی نموده است .
- ۱۶ - ارمغان آصفی . یکی از بزرگترین کتاب لغت فارسی و تألیف شخصی بنام محمد عبدالغنی خان غنی می‌باشد . این کتاب بسال ۱۲۹۲ هجری در هشت مجلد (در ۱۳۱۷ صفحه) در شهر آگرا (شمال هند) انتشار یافته است .
- ۱۷ - خزانه‌اللغات تألیف نواب شاه جهان بیگم حاکم بهوپال . این لغت بزرگ که در آن کلمات به‌شش زبان معنی شده بسال ۱۳۰۴ هـ در دو مجلد (در ۱۳۵۸ صفحه) در شهر بهوپال بچاپ رسیده است .
- ۱۸ - غیاث‌اللغات اثر محمد غیاث‌الدین رامپوری لغتنامه معروف و عوام‌پسندی می‌باشد و بیش از ۱۰ مرتبه در هند و پاکستان انتشار یافته است بسال ۱۳۳۷ شمسی توسط کانون معرفت در ۲ جلد در تهران نیز چاپ شده است .
- ۱۹ - آصف‌اللغات تألیف نواب عزیز جنگ بهادر متوفی ۱۳۴۳ هـ از نظر حجم بزرگترین لغتنامه فارسی است که در هندوستان تألیف گردیده . تا حرف جیم در ۱۷ جلد در ۱۰۳۰۰ صفحه در حیدرآباد دکن به‌طبع رسیده است .
- ۲۰ - فرهنگ نظام اثر سید محمد علی داعی‌الاسلام متوفی سال ۱۹۵۱ میلادی یکی از ارزنده‌ترین فرهنگ فارسی است از سال ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۸ هـ در پنج جلد (۲۴۶۹ ص) در حیدرآباد دکن بچاپ رسیده است .

تعدادی از تذکره‌های فارسی که در هند و پاکستان نوشته شد

۱ - لب‌الالباب

نخستین کتاب تذکره شاعران بفارسی است که در ملتان (پاکستان) نگارش یافته‌است . مؤلفه سدیدالدین محمد عوفی متوفی در حدود ۶۴۰ هـ کتاب معروف «جوامع الحکایات و لوامع‌الروایات» و ترجمه کتاب «الفرج بعدالشد» نیز از اوست . در دو جلد و بسبک مصنوع نوشته شده است .

بکوشش دکتر براون و میرزا محمد قزوینی بسال ۱۹۰۳ و ۱۹۰۶ میلادی درلندن انتشار یافت. سپس باتصحیح وتعلیقات استاد سعید نفیسی بسال ۱۳۳۵ درتهران بچاپ رسید.

۲- روضة السلاطین

مؤلفه مولانا سلطان محمد متخلص بهفخری است. تذکره دیگری بنام جواهر المعایب که محتوی ذکر زنان شاعر میباشد نیز از اوست. فخری مدتی در دربار حسن ارغون حاکم سندوتته (۹۳۰-۹۶۱ هـ) بوده روضة السلاطین را بوی تقدیم داشته است. این تذکره شامل هفت باب در ذکر ۸۰ نفر پادشاه و امرا میباشد که بفارسی شعر گفته اند.

۳- نفایس المآثر

مؤلفه میر علاءالدوله متخلص به کامی قزوینی که در زمان اکبر شاه بسر میبرده است. او شاعران زمان اکبرشاه را نسبت به سایر نگارندگان کتب تذکره بیشتر معرفی نموده است. سال تألیف نفایس المآثر ۹۸۳ هـ میباشد.

۴- هفت اقلیم

مؤلفه امین بن احمد رازی که آنرا بسال ۱۰۰۲ هـ باتمام رسانیده است. هفت اقلیم مشتمل است بر مطالب تاریخ وجغرافی ونویسنده آن در ذیل بلاد مختلف ذکر ۱۷۶۰ تن از شعرا و عرفا و فضلا و امرا وشاهانی که شعر سروده اند آورده است این کتاب اول در کلکته و سپس در سال ۱۳۴۰ در تهران بچاپ رسیده است.

۵- خلاصة الاشعار وزبدة الافکار

مؤلفه تقی الدین محمد معروف به تقی کاشی، به ابراهیم عادل شاه ثانی پادشاه بیجاپور (۹۸۸-۱۰۳۷) تقدیم شد. در پنج جلد وبسیار مفصل نگاشته شده است.

۶- عرفات العاشقین

تألیف تقی الدین اوحدی صفاهانی متوفی بسال ۹۷۹ هـ در دکن. از لحاظ جامعیت وتفصیل مطالب هیچ تذکره ای پیاپی این تذکره نمیرسد. هنوز چاپ نشده ولی نسخ خطی آن در تعدادی از کتابخانه ها موجود است.

۷- میخانه

تألیف عبدالنبی خان فخر زمانی قزوینی مؤلفه سال ۱۰۲۸ هـ. شامل ذکر ۹۰ شاعر است که سابقیناها نوشته اند. این تذکره از حیث اشعار شعرا و شرح حال آنان از بهترین تذکره های فارسی بشمار میرود.

۸- کلمات الشعرا

تألیف میان محمد افضل سرخوش مؤلفه بسال ۱۰۹۳ هـ. شامل ذکر ۲۰۰ شاعر از زمان جهانگیر وشاهجهان و اورنگ زیب میباشد که در بین سالهای از ۱۰۱۴ الی ۱۱۱۹ هـ. میزیسته اند واكثر آنها را مؤلف خودش دیده است. بسال ۱۹۴۲ م. در لاهور وبسال ۱۹۵۱ م. در مدرس بچاپ رسیده است.

۹- ید بیضا

تألیف میر غلام علی آزاد بلگرامی متوفی ۱۲۰۰ هـ. است که صاحب آثار عدیده بفارسی و عربی از جمله دو تذکره دیگر بفارسی بنام سرو آزاد و خزانه عامره میباشد. این تذکره ذکر ۵۳۲ شاعر را داراست.

۱۰- مقالات الشعرا

تألیف میر غلام علی شیر قانع تنوی نگارنده آثار متعددی (بیش از چهل عدد کتاب) بفارسی میباشد. مقالات الشعرا که شامل ذکر ۷۱۹ نفر شاعر است بوسیله سندی

ادبی بورد کراچی بسال ۱۹۵۴ م . به تصحیح حسام‌الدین راشدی انتشار یافته است .

۱۱ - مجمع النفایس

تألیف شیخ سراج‌الدین علی خان متخلص به آرزو متوفی ۱۱۶۹ ه . که صاحب آثار متعددی بفارسی است . از حیث نقد ادبی این تذکره از بهترین تذکره‌ها بشمار می‌رود اما هنوز آن را چاپ نکرده‌اند .

۱۲ - تذکره لمعاصرین

تألیف شیخ محمدعلی حزین . این تذکره مشتمل است بر ذکر یکصد تن از شعرا و علما و فضلا و بزرگان اصفهان که بامؤلف هم‌عصر بوده‌اند و در اواخر دوره صفویه میزیسته‌اند در لکهنو بسال ۱۲۹۴ ه . در کانپور بسال ۱۸۹۳ ه . و در اصفهان بسال ۱۳۳۴ شمسی بچاپ رسیده است .

۱۳ - خلاصه الافکار

تألیف ابوطالب خان اصفهانی (لندن) متوفی بسال ۱۲۲۰ ه . ابوطالب آثار متعددی بفارسی دارد و برخی از آنها بزبانهای انگلیسی و فرانسه و آلمانی و اردو ترجمه شده است . خلاصه الافکار هنوز چاپ نشده است .

۱۴ - صحف ابراهیم

تألیف علی ابراهیم خان خلیل مؤلفه بسال ۱۲۰۵ ه . بزرگترین تذکره‌ای شامل ذکر ۳۲۸۷ نفر از شعرا - فضلا - سلاطین و وزرا میباشد . هنوز چاپ نشده است .

۱۵ - مخزن الغرایب

تألیف شیخ احمدعلی هاشمی سندبلوی است . مؤلفه بسال ۱۲۱۸ ه . دومین و جامعترین تذکره فارسی بشمار میرود و مشتمل است بذکر ۲۷۸ شاعر فارسی . هنوز چاپ نشده است .

۱۶ - نتایج الافکار

مؤلفه محمد قدرت‌الله گوپاموی متخلص به قدرت . مؤلفه بسال ۱۲۵۶ هجری . بسال ۱۸۴۳ در مدرس و در سال ۱۳۳۶ ش . بوسیله اردشیر خاضع در بمبئی چاپ شده است .

۱۷ - هفت آسمان

تألیف احمد علی متخلص به احمد متوفی ۱۲۹۰ ه . که دارای تألیفات متعددی به فارسی بوده است . این تذکره درباره مثنوی‌گویان فارسی نوشته شده است . هفت آسمان در سال ۱۸۷۳ میلادی بکوشش بلوخرمان و از طرف انجمن آسیائی بنگال در کلکته منتشر گردیده است .

۱۸ - شمع انجمن

مؤلفه نواب صدیق حسن خان متوفی ۱۳۰۷ ه . که عالم بنامی بوده و آثار متعدد ذیقیمتی بزبانهای فارسی و عربی و اردو از خود بیادگار گذاشته است . این تذکره شامل ذکر ۹۷۸ نفر شاعر فارسی میباشد و بسال ۱۲۹۳ ه . در مطبعه شاهجهانی بهوپال چاپ شده است .

۱۹ - روز روشن

تألیف محمد مظفر حسین گوپاموی متخلص به صبا - مؤلفه بسال ۱۲۹۶ ه . این تذکره شامل ذکر ۲۴۱۰ شاعر است . بسال ۱۲۹۷ ه . در بهوپال انتشار یافت .

۲۰ - سخنوران ایران در عصر حاضر

تألیف دکتر محمد اسحق رئیس سابق قسمت عربی و فارسی دانشگاه کلکته در ۲ جلد در سالهای ۵۴ - ۱۳۵۱ ه . در دهلی بچاپ رسیده است .

تعدادی از کتب تاریخ نگارش یافته در شبه قاره

- ۱ - چچنامه یافتنامه سند
کتابی عبری بنام منهاج‌الدین والملك را که نگارنده آن معلوم نیست ، علی بن حامد کوفی در سال ۶۱۳ هـ . بفارسی ترجمه کرده و این ترجمه بنام چچنامه بکوشش دکتر عمر داود پوته در سال ۱۹۳۹ میلادی در دهلی بچاپ رسیده است .
- ۲ - تاریخ معصومی
تألیف محمد معصوم متوفی ۹۷۷ هـ . این کتاب شامل تاریخ سند است و آن در سال ۱۹۳۸ میلادی به تصحیح و تحشیه دکتر داود پوته در بمبئی انتشار یافته است .
- ۳ - طبقات ناصری
تألیف منهاج‌الدین عثمان سراج‌الدین معروف بهقاضی منهاج سراج جوزجانی به سال ۶۵۸ هـ . تهیه گردیده و با تصحیح و تحشیه عبدالحی جیبی از طرف انجمن تاریخ افغانستان در سال ۱۳۴۳ هـ . در کابل بچاپ رسیده است .
- ۴ - تاریخ فیروزشاهی
اثر ضیاء‌الدین برنی مؤلفه سال ۸۵۸ هـ . (تکمله طبقات ناصری است) اسم دیگر آن سیره‌السلطین است و آن در سال ۱۸۶۲ میلادی بوسیله انجمن آسیائی بنگال در کلکته چاپ شده است .
- ۵ - تاریخ فیروزشاهی
تألیف معروف شمس سراج عقیف متوفی ۱۳۵۰ میلادی و تاریخ عمومی هندوستان متعلق به زمان فیروزشاه تغلق (۷۵۲ الی ۷۹۰ هجری قمری) میباشد و از مأخذ معتبر تواریخ بعدی بشمار میرود .
- ۶ - فتوح السلاطین
تألیف منظوم مولانا عصامی مؤلفه سال ۷۵۱ هجری میباشد و در دولت آباد دکن (جنوب هند) در زمان سلطان علاء‌الدین بهمنشاه مؤسس سلطنت خانواده بهمنیه سروده شده است . شامل در حدود ۱۲۰۰۰ بیت شعر میباشد و بسال ۱۹۳۸ م . در شهر آگرا (هند) بچاپ رسیده است .
- ۷ - منتخب التواریخ
تألیف شیخ عبدالقادر بدایوانی یکی از دانشمندان زمان اکبر شاه و شامل سه قسمت زیر می باشد :
 - ۱ - ذکر سلاطین پیش از اکبر شاه .
 - ۲ - ذکر وقایع سلطنت اکبر شاه .
 - ۳ - ذکر علماء و شعراء .این کتاب معروف بوسیله انجمن آسیائی بنگال بسال ۱۲۸۶ هـ . در کلکته و در سال ۱۸۶۵ م . در مطبعه نولکشور لکهنو بچاپ رسیده است .
- ۸ - تاریخ الفی
اثر احمد تتوی که با همکاری عده‌ای از دانشمندان معاصرش بسال ۱۰۰۰ هـ . در زمان سلطنت اکبر شاه تألیف نمود . شامل وقایع تاریخی از ابتدای اسلام تا زمان حکومت جلال‌الدین اکبر شاه میباشد و در ۴ جلد نگارش یافته و از مستندترین تاریخهای هندوستان محسوب میگردد .
- ۹ - آئین اکبری
تألیف ابوالفضل علامی وزیر اکبر شاه و تاریخ بسیار پرارزشی است و وقایع زمان سلطنت تیموریان هند را دربر دارد . با اهتمام سید احمد خان در ۲ مجلد بسال